

Turkish Studies

International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 12/34, p. 473-486

DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.12587>
ISSN: 1308-2140, ANKARA-TURKEY

This article was checked by iThenticate.

OĞUZ SÖZLÜ EDEBİYATI İÇERİSİNDE TÜRKMENSAHRA TÜRKMENLERİNİN YERİ

*Zeynep YILDIRIM**

ÖZET

Sözlü edebiyat ürünlerinde, halkın yaratıcılığının, girişkenliğinin, üretkenliğinin, hayata bakış açısının yansıması kendi yarattığı olarak ortaya çıkar. Bu ürünlerde halkın gündelik yaşamı ile ilişkili gelenek, göreneklere; idealleri ile ilişkili arzu ve istekleri; özgürlük uğruna çeşitli devirlerde giriştiği kahramanca mücadeleler anlatılır (Efendiyev 1992: 7). Soyut ve somut kültürel mirasın taşıyıcısı ve yansıtıcısı olan sözlü edebiyat ürünlerinde toplumun tarihe ve coğrafyaya bağlı köklerinin yanı sıra toplumu var eden maneviyat ile beslenen bir arada bulunma bilincinin temellendiği ortak şuuru da buluruz. Sözlü edebiyat ürünleri ortak kimlik unsurlarının sürdürülmesinin önemli bir parçasıdır. Bu nedenle Türk dünyası sözlü edebiyatı içerisinde büyük bir kol teşkil eden Oğuz Türkçesi sahasında gelişen sözlü edebiyat ürünleri, zengin çeşitliliği ve halen geniş bir sahada canlı bir biçimde yaşamaya devam etmesi ile büyük bir öneme sahiptir.

Oğuz sözlü edebiyatı sahası içerisinde yer alan Türkiye, Türkmenistan ve Azerbaycan sahalarında bilimsel derleme faaliyetleri ve yayınlar yapılmıştır. Buna karşın Türkmenistan Türklerinin sözlü edebiyatlarına ilişkin araştırma ve yayınlar oldukça sınırlı sayıdadır. İran Türkmenlerinin bu alandaki yayınlarını Türkmenistan'ın bağımsızlığından önce ve sonra yayımlanan kaynaklar olmak üzere ikiye ayırabiliriz. Türkmenistan'ın bağımsızlığına kavuşmasından önceki dönemde İran ve Türkmenistan sahasına yaşayan Türkmenlerin irtibatları kesilmiştir. Bu dönemde Türkmenistan'daki halk edebiyatına ilişkin yayınların sayısı oldukça azdır; ancak mevcut yayınlar derleme esasında hazırlanmış değerli kaynaklardır.

Bu çalışmada, Oğuz Türkçesi sahası sözlü edebiyatının parçası olarak İran topraklarında yer alan Türkmenistan bölgesinde yaşayan Türkmenlerin arasında yaşamakta ve gelişmekte olan sözlü edebiyat

* Yrd. Doç. Dr. Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, E-mail: zyildirim@mu.edu.tr

türlerinin, Oğuz sözlü edebiyatı içerisindeki yeri değerlendirilerek bu sahaya katkısı ve önemi ortaya konulacaktır.

Anahtar Kelimeler: halk edebiyatı, sözlü edebiyat, Türkmen sözlü edebiyatı türleri, İran, Türkmensahra, Türkmenler.

THE PLACE OF THE TURKMEN IN TURKMEN SAHARA AMONG OGHUZ ORAL LITERATURE

ABSTRACT

In oral literature creation shows up as a reflection of people's creativity, reproductivity, initiative and thie point of view in life. In this literature one can find information about the traditions in daily life, desires about ideals and people's heroic fights for freedom (Efendiye 1992: 7). As an indicator of abstract and concrete cultural heritage, the oral literature not only shows the historical and geographical roots of people but also shows the common motivation of being a society which is based on spirituality. Oral literature is significant for the continuity of these common motivaiton factors. Therefore Oghuz Turkish oral literature which constitutes a large branch Turkic world, is very important for having such a rich variety and for still being alive in a very broad area.

Being a part of the Oghuz oral literature area, scientific studies, compilations and publications have been made in Turkey, Azerbaijan and Turkmenistan. However studies and publications about studies on oral literature of Turks in Turkmensahra are limited. Publications about this subject can be divided into two as before and after the independence of Turkmenistan. During the period before the independence of Turkmenistan, the connection between Turkmen living in Iran and Turkmenistan were lost. Therefore the number of the studies published during that period is very limited but stil they are very precious compilation studies and are still used as sources.

In this study, as a part of the Oghuz Turkish, the positionof the oral literature types among Turkmen living in Turkmen Sahara in Iran is evaluated. Based on this evaluation the contributions and importanceof Turkmen oral literature for this area are highlighted.

STRUCTURED ABSTRACT

The territories where Oghuz Turks could move freely were brought under control by other countries with the formation of new political boundaries in XIX. century causing Oghuz Turks to scatter into different religional and cultural interaction areas. During this period in Azerbaijan and Turkmenistan, where Soviet was in charge, many oral and written literary works were made under the influence of the Soviet ideology. Also the studies and publications showed a similar approach under this influence. Oghuz Turks who remained in the Iran boundaries were under

the influence of Persian language and gained a bilinguistic structure due to the state's educational and language policy.

Most of the Turkmen Turkish speakers in Turkmensahra are bilinguals. Since Persian is the formal and dominant language there isn't any other standard written language used in publications. Oral literature works are told by elder people but unfortunately there are being forgotten in time since they are not recorded.

Being a part of the Oghuz oral literature area, scientific studies, compilations and publications have been made in Turkey, Azerbaijan and Turkmenistan. However studies and publications about studies on oral literature of Turks in Turkmensahra are limited. Publications about this subject can be divided into two as before and after the independence of Turkmenistan. During the period before the independence of Turkmenistan, the connection between Turkmen living in Iran and Turkmenistan were lost. Therefore the number of the studies published during that period is very limited but stil they are very precious compilation studies and are still used as sources. The book named *Atalar Sözi* written by Murat Durdı Kadı and published in 1980 has a very significant place among these studies. The proverbs in the book were all compiled from the people by the writter himself and were written by keeping their original dialect characteristics. Also various folk literature example were given at the end of the book.

After the independence of Turkmenistan, Turkmen in Iran heard about the publications in Turkmenistan and had a chance to bring them to Iran, to read them and to publish them by rewriting using Arabic alphabet. The common characteristic of the publications in this period is their interchangeable or mixed context. There were seven boks published about folk literature. Primary ones were written by Gurban Said Bedehşan, Aman Gılıç Şadmehr and Ayşe Sabiti. In addition to that many other researcher prepared many notebooks by compiling folk literature works. None of these notebooks were published. Most of them have been kept in family libraries and some of them have been known to be in the library of Murat Durdı Kadı, an Iranian researcher. *Altın Miras* where proverbs belonging to Amanmuhammet (Ferehmend) Akatabay were compiled and *Bir Düzüm Gövher* where various oral literature examples were compiled can be counted as examples to the notebooks that have been kept in family libraries

Beginning from 1997 the newspapers read among the Turkmen *Yaprak*, *Sahra*, *Firakî*, *Gülşen* and *Gülistân* published in Gurgan have had articles and columns about the oral literature studies and works compiled from Iran Turkmen.

Turkmen oral literature types can be classified as follows: 1.Aydımlar (Folk Songs), 2.Läleler (Poems), 3.Moncugattılar (Boncukattılar), 4.Hüvdüler (Lullabies), 5.Ağılar (Laments), 6.Nakıllar (Proverbs), 7.Matallar (Riddles), 8.Sanavaçlar (Rhymes), 9.Yaşıltmaçlar (Sophistries), 10.Şorta Sözler (Jokes), 11.Ya Ramazanlar, 12.Ertekiler (Tales), 13. Dessaylar (Sagas). Leaving *moncukatti* and *ya ramazan* in Turkmen oral literature aside, Oghuz oral literature types have exactly the same but with different names. Even though *Moncukatti* is known in

Turkish Studies

Teke Turkmen it is not known among West Turkmen; therefore, there isn't any example to this type in Iran Turkmen.

In this study, as a part of the Oghuz Turkish, the position of the oral literature types among Turkmen living in Turkmen Sahara in Iran is evaluated. Based on this evaluation the contributions and importance of Turkmen oral literature for this area are highlighted. Examples for the folk literature of Turkmen Sahara Turkmen are given and examined accordingly.

Folk literature types in Turkmen Sahara show differences in the themes and also they are called in different names. For example, in Turkmen Sahara laments are called *yas goşgısı*, *ağı* or *toviş*. For *erteki* which is used for tales in Standard Turkmen Turkish, a rich terminology can be found in Turkmen Sahara. For tales in Iran Yomut's Caferbay sub-branch uses *bay*, Akatabay uses *hekat*, Kanyokmaz uses *matal*; Göklen's Kayı Sub-branch uses *sürçek*, Teke uses *erteki* words.

Even though they are called in different names, the types that carry the cultural, historical and ethnical heritages are common inside the Oghuz area. It is normal to observe different variations in language and literature as the Oghuz separates through a larger area gaining more interactions with other people. Due to the fact that there is no standard written language, in Turkmen Sahara oral literature works are passed down by travelling through the people and their lives. Different branches and sub-branches living in Turkmen Sahara such as Yomut, Göklen and Nohur still have their own naming of oral literature types according to their own oral characteristics; therefore, this area where the oral literature still lives on has an important place in Oghuz oral literature. Therefore it is important to make comparative studies that cover all the collected Oghuz oral literature works in order to obtain various data to light up our history.

Keywords: folk literature, oral literature, Turkmen oral literature types, Iran, Turkmen Sahara, Turkmen.

1. Giriş

Oğuz Türklerinin özgürce hareket edebildikleri coğrafi yayılım alanları, XIX. yüzyılda siyasî sınırların ortaya çıkmasıyla farklı devletlerin idaresi altında kaldı. Böylece Oğuz Türkleri, farklı dilsel ve kültürel etkileşim alanları içerisine dağıldılar. Siyasî iktidara bağlı olarak resmî dilin değişmesi, azınlık statüsünde kalan bazı Oğuz Türkleri üzerinde baskın statüdeki grubun kültürel baskısının artması gibi değişimleri ortaya çıkardı. Hangi koşul altında bulunursa bulunsun kültürün varlığını sürdürebilmesi, sosyal yapıyı ve dokuyu oluşturan toplumun, ortak kültürü kimlik ve kişilik göstergesi olarak kabul edip yaşatmasına bağlıdır. Dolayısıyla kültür diğer köklü normatif sistemler gibi, ancak kültürler arası etkileşim ya da kültürler arası çatışma durumunda kendini somut olarak duyumsatır (Hogg, Vougen 2005: 671). Toplumun kültürel mirasının taşıyıcılarından biri olan sözlü edebiyat ürünleri bu şartlar altında varlıklarını sürdürmeye devam etmiştir.

Bu dönemde Sovyet yönetimi altında bulunan Azerbaycan ve Türkmenistan'da Sovyet ideolojisi kapsamında sözlü edebiyat ürünleri meydana getirilmiş, bu zaman zarfında yapılan araştırma ve yayınlarda yine bu kuram kapsamında yaklaşımlar ortaya konulmuştur. Dolayısıyla söz

konusu dönemde Sovyetler Birliği hâkimiyetine girmemiş olan Oğuz Türklerinin sözlü edebiyatları ile Rus hâkimiyeti altında bulunan Türklerin sözlü edebiyatları arasında farklılıklar oluşur.

İran sahası içerisinde kalan Oğuz Türkleri ise Farsça ile dil etkileşim alanına girerek İran devletinin yürütmekte olduğu eğitim ve dil siyaseti çerçevesinde iki dilli bir yapı kazanmaktaydılar. Söz konusu süreçte Oğuz sözlü edebiyatı ortak düşünce ve hayal dünyası kaynağından beslenerek gelişmiş ve Oğuz boyunun yayıldığı tüm coğrafi alanlara yayılarak zenginleşmiştir. Bu nedenle Türkiye’de, Azerbaycan’da, Türkmenistan’da, Türkmensahra’da ya da Horasan’da Oğuz Türkçesinin konuşulduğu tüm diğer yerlerde olduğu gibi Oğuz sözlü edebiyatının türleri ortaktır ve bu türlere ait eserler tek bir kaynaktan çıkıp zaman içerisinde, genişleyen yaşam alanı içerisinde farklı unsurları bünyesine katarak, birtakım dilsel değişiklikler geçirerek varyantlaşmıştır. Bunun yanı sıra sözlü geleneğin canlılığını koruduğu alanlarda ortak tür kalıpları içerisinde, yeni ürünler meydana getirilerek Oğuz sözlü edebiyatı devamlılığını sağlamıştır.

Bu çalışmada, Oğuz Türkçesi sahası sözlü edebiyatının parçası olarak İran topraklarında yer alan Türkmensahra bölgesinde yaşayan Türkmenlerin arasında yaşamakta ve gelişmekte olan sözlü edebiyat türlerinin, Oğuz sözlü edebiyatı içerisindeki yeri değerlendirilerek bu sahaya katkısı ve önemi ortaya konulacaktır.

2. Türkmensahra Türkmenlerinde Sözlü Edebiyat ve Türler

Sözlü edebiyat ürünlerinde halkın yaratıcılığının, girişkenliğinin, üretkenliğinin, hayata bakış açısının yansımaları kendi yaratısı olarak ortaya çıkar. Bu ürünlerde halkın gündelik yaşamı ile ilişkili gelenek, görenekleri; idealleri ile ilişkili arzu ve istekleri; özgürlük uğruna çeşitli devirlerde giriştiği kahramanca mücadeleler anlatılarak halkı istismar etmek isteyen her türlü kötü niyetli kişilere, halkın birlik beraberliğini bozmak isteyen düşmanlara karşı duyulan nefret dile getirilir. Bu nedenle halk şiirleri, destan ve hikâyeleri aracılığıyla halkın bütün hayatı, gelenek görenekleri, tarihi, kültürü ve bakış açısı öğrenilebilir (Efendiyev 1992: 7). Bu açıdan Türk dünyası sözlü edebiyatı içerisinde büyük bir kol teşkil eden Oğuz alanında gelişen sözlü edebiyat ürünleri zengin çeşitliliği ve halen geniş bir sahada canlı bir biçimde yaşamaya devam etmesi ile büyük bir öneme sahiptir. Aynı konular farklı temalar etrafında tüm Oğuz sahasında yaşayan sözlü edebiyat ürünlerinde karşımıza çıkar. Ancak sözlü edebiyat toplu bir etkinlik olması dolayısıyla sözlü olarak yayılırken aynı saha içerisinde dahi kimi zaman ortak konular farklı motiflere bürünüp değişikliğe uğrayarak yeni bir varyant şeklinde görülür.

İran’da yerleşim alanı olarak Türkmensahra bölgesinde toplanan Türkmenlerin sözlü edebiyatları Türkmenistan’daki Türkmenlerle ortak bir kaynağa sahiptir. Buradaki Türkmenler kültürel kimliklerine bağlı bir yaşam sürdürmekte olup gelenek ve göreneklerinin devamlılığını sağlamaya gayret göstermektedirler. Geleneksel çalgıları dutar eşliğinde şarkı ve şiirler söylemekte, geçmişte sıkça anlatılan destanları, hikâyeleri hatırlamayı ve anlatmayı yüceltmektedirler. Ancak Türkmensahra Türkmenlerinin sözlü edebiyatına ait çok az yayın bulunmaktadır. İran Türkmenlerinin bu alandaki yayınlarını Türkmenistan’ın bağımsızlığından önce ve sonra yayımlanan kaynaklar olmak üzere ikiye ayırabiliriz. Türkmenistan’ın bağımsızlığına kavuşmasından önceki dönemde İran ve Türkmenistan sahasına yaşayan Türkmenlerin irtibatları kesilmiştir. Bu dönemde Türkmensahra’daki halk edebiyatına ilişkin yayınların sayısı oldukça azdır; ancak mevcut yayınlar derleme esasında hazırlanmış değerli kaynaklardır. Murat Durdı Kadı tarafından 1980 yılında yayımlanan *Atalar Sözi* adlı kitap söz konusu çalışmalar içerisinde ayrı bir yere sahiptir. Çünkü eserde yer alan atasözleri bizzat yazar tarafından halkın arasından derlenmiş ve ağız özellikleri korunarak yazıya geçirilmiştir. Ayrıca kitabın sonunda çeşitli halk edebiyatı türlerinden de örnekler verilmiştir.

Türkmenistan'ın bağımsızlığa kavuşmasından sonra İran Türkmenleri Türkmenistan'daki yayınlardan haberdar olarak buradan getirttikleri kaynakları okuma ve Arap alfabesine aktararak yayımlama olanağı bulmuşlardır. Bu dönemdeki yayınların özelliği aktarma veya Türkmenistan sahası ile karma içeriğe sahip olmalarıdır. Halk edebiyatına ilişkin 7 kitap basılmıştır. Bu kitapların başlıcaları Gurban Said Bedehşan, Aman Gılıç Şadmehr ve Ayşe Sabiti'ye aittir. Aman Gılıç Şadmehr'in kitabı dönemin özelliği ile paralel şekilde Türkmenistan kaynakları ve derlemeye dayalı malzemelerin harmanlanması ile hazırlanmıştır. Ayşe Sabiti ise bizzat halk edebiyatı anlatıcısı ve üreticisidir. Anneannesinden el almış bir halk şairidir, toylarda ve çeşitli toplantılarda irticalen şiir söyler. *Elleşdirme* adlı kitabı Farsçaya da çevrilmiştir.

Yukarıda sözünü ettiğimiz yayınlar dışında birçok araştırmacı da derlemeler yaparak halk edebiyatına ilişkin defterler yazmışlardır. Ancak bu defterlerin hiçbiri yayınlanmamıştır. Kuşaktan kuşağa aktarılarak saklanan bu defterler aile kitaplıklarında muhafaza edilmesinin yanı sıra, bazı örnekleri İranlı araştırmacı, yazar Murat Durdı Kadı'nın kitaplığında yer almaktadır. Aile kitaplıklarında muhafaza edilen defterler arasında Amanmuhammet (Ferehmen) Akatabay'a ait atasözlerinin toplandığı *Altın Miras* ve sözlü edebiyatın çeşitli örneklerinin yer aldığı *Bir Düzüm Gövher* adlı çalışmalar sayılabilir.

1997 yılından itibaren Türkmenler arasında yayınlanmaya başlayan *Yaprak, Sahra, Firakî*; Gurgan'da yayınlanan *Gülşen* ve *Gülistân* gazetelerinin Türkmen Türkçesine ait sayfalarında da İran Türkmenlerinin arasından derlenmiş sözlü edebiyat ürünleri veya konuyla ilgili makale ve köşe yazıları yer alır.

Türkmensahra halk edebiyatı ile ilgili Dr. Yusuf Azmun'un ve Pervin Agacânzâde'nin makaleleri, Doerfer ve Hesche'nin Materialia Turcica serisi içerisinde yayımlanan makalesinde yer alan Yusuf ve Züleyha hikâyesi, kendisi de bir İran Türkmeni olan Dr. Mehmet Kılıç'ın "Türkmen Folkloru" adlı kitabı, Türkmen Sahra'da Arap harfleriyle kitaplar yayımlayan araştırmacı-yazar Murat Durdı Kadı'nın "Türkmen Folkloru" adlı iki ciltten oluşan kitabı gibi son dönemlere ait yayın faaliyetleri de bulunmaktadır. Farsçanın resmi dil olarak baskın dil konumunda bulunduğu bu sahada baskı altında bulunan dil, taşıyıcısı olduğu sözlü edebiyat ürünleri mirasının da giderek unutulması sürecine doğru ilerlemektedir.

Türkmen sözlü edebiyatı türleri genellikle 1.Aydımlar (Türküler), 2.Läleler (Maniler), 3. Moncugattılar (Boncukattılar), 4. Hüvdüler (Ninniler), 5.Ağılar (Ağıtlar), 6. Nakıllar (Ata Sözleri), 7.Matallar (Bilmeceler), 8. Sanavaçlar (Tekelemeler), 9. Yanıltmaçlar (Yanıltmacalar), 10. Şorta Sözler (Fıkralar), 11. Ya Ramazanlar, 12. Ertekiler (Masallar), 13. Dessanlar (Destanlar) şeklinde sınıflandırılmaktadır. Türkmen sözlü edebiyatındaki moncukattılar ve ya ramazanlar bir yana bırakılırsa Oğuz sahasında farklı adlandırmalara sahip bulunmasına karşın tüm türler ortaktır. Moncukattılar, Teke Türkmenleri arasında bilinmesine karşın Batı Türkmenleri arasında görülmez; dolayısıyla İran Türkmenlerinde de bu türe ait örnekler yoktur.

2.1. Aydımlar (Türküler)

Bahşılar tarafından oluşturulan bu tür, ezgi ve sözün birleşiminin verdiği ahenk ile sözlü edebiyatın en canlı türünü oluşturur (Agacânzâde 1998: 197). Türkmensahra'da *bağsılık* ve Horasan'da *bağsılık* adlarıyla dutar veya saz eşliğinde şiir söyleme geleneği varlığını sürdürmektedir (Erdem 1997:277). Aydımların çoğu Türkmenler arasında ortaktır, bazı özel aydımlar ise bir boyun arasında veya belli bir coğrafyada oluşmuş orada gelişen tarihî, toplumsal olayların izlerini taşıyan niteliktedir. Örneğin; Türkmensahrada'ki aydımlarda farklı olarak İran-İrak savaşında verilen şehitlere, bölgede sel ve deprem gibi afetlerin sıklıkla yaşanması nedeniyle yitirilenlere ilişkin temalara rastlayabiliriz.

Aydımlarla ilgili Aman Durdı Nisarî tarafından 2013 yılında *Aydımlar Hazınası* adlı kitap yayımlanmıştır. Bu kitapta Türkmenistan’da bilinen aydımların yanı sıra Türkmensahra Türkmenlerinden derlenen bu sahaya özgü aydımlar da yer almaktadır. Bu aydımlardan en bilinenlerinden birinin hikâyesi şu şekildedir: Türkmenlerin konargöçer yaşamlarını sürdürdükleri dönemde Akatabaylar bir diğer Türkmen boyu ile kan davasından ötürü savaş halindeydiler. Düşman boydan altı kişi Akatabayların topraklarına girer. Akatabayların Şirmetli alt boyundan olan şair Orı Şirmetli’nin çocuğu o esnada çobanlık yapmaktadır. Düşmanlar, Orı şairin çocuğunu kaçırap öldürür. Orı şair bu olay üzerine bir ağıt yazar ve Nazarlı bahşidan bu şiiri aydım şekline getirmesini rica eder. Türkmensahra’nın ünlü bahşısı Nazarlı Mahcubî her zaman Orı şairi yâd ederek düğünlerde meclisin sonunda bu aydımı söyler (Nisarî 2013/I: 168):

Bir atım bar taygunan hem irenki şar gara
Araz gılcıñ çıkmaz odı yüregimde dur yara
Neneñ el dözdıñ sarı gulpak ol töre
Bir hudaıyñ gudratıdır aglaman oglanlarım

Seniñ şeyle bolup ölenine şayı sünni agladı
Garın yağın goynum gitdi öyde guzı meledi
Hocam Gılıç pişe ecen seni görmen agladı
Bir hudaıyñ gudratıdır ağlaman deñduşlarım

Yüreklerim gamsıkyar bağırlarım bildide
Eceñ yakasın yırttı bu ızıñ odlar aldıda
Ölende bir ahır zaman sonra adıñ geldide
Yaradanıñ permanıdır gınanman deñduşlarım...

2.2. Leleler (Maniler)

Türkmensahra’da manilere ‘*lele*’ adı verilmektedir. Leleler kızlar tarafından toplu halde söylenir. Bu nedenle leleler genellikle onların hayattan beklentilerinin, umutlarının dile getirildiği dörtlüklerdir (Azmun 1966: 53). *Lele* adının ortaya çıkışı hakkında iki rivayet anlatılmaktadır. İlk rivayete göre, Lale adlı bir kız çok uzak bir yurda gelin verilmiştir. Lale ailesinden ve ilinden ayrı kalmanın acısıyla nameli şiirler söylemiştir. Bu nedenle bu tür şiirlere *lale* denilmiş, zamanla *lele* şeklini almıştır. Naz Muhammet Pakka’nın, *Söyceğ Bolsañ* adlı rubai tarzındaki şiirlerinin yer aldığı kitabında söz konusu rivayete şu mısralar ile gönderme yapılır:

Lale gızı çungır guya atdılar
Yad illere bay oğluna satdılar
Soñ-em nalaların eşitmecek bolıp,
Gulaklarına pahta tıkip yatdılar (Pakka 1999: 45)

İkinci rivayette göre ise, evinden ayrılan yeni gelinler ayrılık acılarını kendi kanlı yüreklerinin sembolü gibi gördükleri sahradaki lelelere hitaben söyledikleri için bu şiirler *lale* adı ile anılmaktadır.

Özel biri ritim ile söylenen leleler mısra sayısı bakımından kısa ve uzun olabilirler. Mısra sayısı bakımından uzun olan ayrılık temasının işlendiği *Çungur Kuy* ve *El Bukçam* “El Bohçam” Türkmensahrada en bilinen lelelerdir:

Çungur guya daş atsañ
Çumer gider ececan
Yad illere gıyz bersen

Yiter gider ececan
 Yad iller yaman iller
 Oturmatdı ornumda
 Nogta gara saçımı
 Daratmadı vagtında
 Ak geçeniñ üstünde
 Cayım galdı ececan
 Dürlü tabak içinde
 Payım galdı ececan
 Sogan başı solanda
 Soldı digin ececan
 Yandak başı yananda
 Yandı digin ececan
 İgnem bilen yünsemi
 Duldan asgın ececan
 Dayım dayzam gelende
 Gitdi digin ececan
 Deñim duşum gelende
 Yitdi digin ececan (Sabiti 2012: 39)

* * *

El bukçama el bukçam
 Deryadan gelen bukçam
 Deryanıñ ovnuq daşı
 Yengemiñ galam gaşı
 Yengem gelsin göreyin
 Alıñ saçın öreyin
 Alın saçı kem bolsa
 Bahacığını bereyin
 Bahası para para
 Her para goşa nara
 Goşa narım üzildi
 Çil yüpege düzildi
 Çille yüpeñ çürçigi
 Destem bilen pürçigi (Akatabay, *Bir Düzüm Gövher* yazması)

* * *

Ay dogar aya karşı
 Suv akar çaya karşı
 Garibe kız bermezler
 Çıkarlar baya karşı (Kadı 2002: 36-37)

* * *

Halı dokar ellerim
 Kitap okar dillerim
 Vatan üçin ar üçin
 Yarag tutar kollarım (Kadı 2002: 38)

2.3. Hüvdüler (Ninniler)

Hüvdüler kadınlar tarafından çocuklarını uyutmak için beşiğin yanında söylenen nağmeli şiiirlerdir. Bu şiiirler, Türkmen kadınlarının iç dünyalarındaki istek ve dileklerini yansıtan ayna gibidir. Türkmen ninnilerinin ilk mısrası genellikle *huwdi*, *alley* veya *ballım* kelimeleri ile başlar. *Hu*

‘Allah’ anlamındadır. *di* de ‘de, demek fiilinin 3. teklik kişi çekimi’ anlamındadır. *Alley* kelimesi de Alah’ın adından gelmektedir. Bazılarına göre ise musikî yaratmak için söylenen anlamsız bir doldurma kelimedir. *Ballım* ise *ballı* kelimesine birinci teklik kişi iyelik eki [+ım]’in eklenmesinden oluşmaktadır.(Şadmehr 1998: 2) *Ballı* kelimesi Yomut ağzında küçük kardeş veya yeğenler için kullanılan, sevgi ifadesi içeren bir hitap kelimesidir. Ölçünlü Türkmen Türkçesindeki *çigi* kelimesinin karşılığıdır. Teke ağzında ise *ballı* kelimesi ‘tatlı’ anlamındadır. Hüvdüler 7’li hece vezni ile söylenir.

Huvdi huvdi huvlener
Suda balık kövlener
Balık diyip tutanıñ
Yılan bolıp tavlanañ
* * *

Huvdi huvdi huv guşlar
Guşlar gayada düşler
Gaya başın gar alsa
Nirede guşlar gışlar
* * *

Alley ballım atlanar
Atlanıp haybatlanar
Gül yüzine gün düşse
Havası bulutlanar

2.4. Ağılar (Ağıtlar)

İnsanoğlunun ölüm karşısında veya canlı cansız bir varlığı kaybetme korku, telaş ve heyecan anındaki üzüntülerini, feryatlarını talihsizliklerini düzenli düzensiz söz ve ezgilerle ifade eden türküdür. En az Hun Türklerinden itibaren ölü gömme ve yuğ törenlerine bağlı olarak ananesi zamanımıza kadar gelen ağıtlar, bir bakıma ölen için söylenmiş methiye demektir (Elçin 1985: 18). Türkmensahra’da ağıtlar *yas goşgısı*, *ağı* ya da *toviş* olarak adlandırılır.

Kadınlar yas zamanlarında kendilerini avutmak ve ölen kişinin özelliklerini dile getirmek için ağıt söylerler (Şadmehr 1998: 79-80):

Takır yerde tayanlar
Susuz yerde gayanlar
Ala göziñ aylanda
Kim aylandı daşından
Igar saçın ıganda
Kim galdırdı başından
Atlanıplar gidendir
Yüklenipler gelendir
Çaya ganı akanda
Çölde canı çıkanda
Ey vay deysin yengesi

2.5. Nakıllar (Atasözleri)

İran Türkmenleri atalarının tecrübe, düşünce, nasihat ve hükümlerinden oluşan birikime bütün Türkçe konuşan topluluklar gibi “*atalar nakli*” atasözü demektirler (Agacanzâde 1998: 190). Tüm Türkmenler arasında atasözleri ortak kullanılıyorsa da bazı boylar kendilerine mahsus atasözleri meydana getirmişlerdir. Bazı atasözleri de ağızlara göre şekil değişikliğine uğramışlardır.

Türkmensahra'daki Türkmenlerin de ağız hususiyetlerini ve hayat felsefelerini taşıyan kendilerine has atasözleri bulunmaktadır: “Yerinden ayrılan yedi yıl a:ğlar, yu:rdundan ayrılan öli:nçä: a:ğlar.”, “İ:r turan yo:lağçı yo:l alar.”, “Berip alıp görmediki, berşe u:qısı gelmez.”, “Yamanın di:li a:vi” vb. (Azmun 1966: 38).

- “Ata ananın gövni ogul gıyza, ogul gıyızın gövni dag bilen düzde.”
 “Atadan kalan miras tiz tükenir.”
 “At üstüne müneni tanar.”
 “Aça arpa çöregi helvadan hem süyci.”
 “Adam görki yüz, yüz görki göz, ağız görki dil, dil görki söz.”
 “Erzan illetsiz bolmaz, bahalı hikmetsiz.”
 “Yiten uku atan ok tapar.”
 “Müñ dayza bir eceñin yerini tutmaz.”
 “Sabr eden Kara Dağı yer eder, bisabırlar hayr işi şer eder.”
 “Aşık yigit sazsız bolmaz, gözəl gıyız nazsız.” (Kadı 1382: 89)

Türkmensahra Türkmenlerinin atasözlerine ilişkin en kapsamlı çalışma 1980 yılında Murat Durdu Kadı tarafından *Atalar Sözi* adı ile yayımlanan kitaptır. Bu kitaptaki atasözleri Türkmensahra Türkmenlerinin ağız özelliklerini yansıtmaları ve eserin sonunda halkbilimine ilişkin derlemelerin verilmesi dolayısıyla önemlidir. Daha sonra yayımlanan çalışmalar Türkmenistan'daki yayınların etkisi ile oluşturulmuş olmaları nedeniyle bölgenin hususiyetlerini tam anlamıyla yansıtmazlar.

Atasözleri düşüncenin özü olmaları sebebiyle deneyimlerin belleğe pekiştirilecek şekilde yerleştirilmesini ve korunmasını sağlarlar (Ong 2007: 50-51). Bu kadar büyük bir öneme sahip olan ve kökeni çok eskilere dayanan bu ürünlerin, ancak derlenmesi ve karşılaştırmalı değerlendirilmesi yapıldıktan sonra tüm Oğuz alanı içerisindeki konumu tespit edilebilecektir.

2.6. Matallar (Bilmeceler)

Bilmeceler, Türkmenler arasında *tapmaca*, *bilmelice*, bazı ağızlarda ise *matal* olarak adlandırılır. Kelime hazinesinin zengin içeriğinin, az ve öz sözle tasvir yeteneğinin ortaya konulduğu bu tür çeşitlilik açısından zengindir.

Bilmeceler çocukların dil gelişimine yardımcı olmak, düşünce ve hayal dünyalarını geliştirmek gibi bir eğitim işlevi ile eğlence işlevini bir arada bulunduran ve en az iki kişi arasında soru cevap şeklinde meydana getirilen bir türdür. Sözlü edebiyatın diğer türlerine nazaran daha fazla konargöçer hayata ilişkin izler taşımaktadır: “Yedi goyun bir guzı, togsan bir beladan saklar” (Yedi koyun, bir kuzu insanı doksan bir beladan korur). Bu bilmecede zor şartlar altında geçen doksan bir kış günü boyunca onları koruyan yedi koyunun derisinden yapılan palto ve bir kuzunun derisinden yapılan şapka dolaylı yoldan anlatılmaktadır. Bir diğer bilmecede “Biz bizdik, bir topar gızdık, bizi pozdular, bir yüpe düzdüler.” (Biz birkaç kızdık, bizi ayırdılar, bir ipe dizdiler.” (Agacânzâde 1998: 195).

- Adamın elinde, şeytanın dilinde altı ayacı bar guyrugı bilinde (Terazi).
 Ağıl dolu akca guzı, ertir tursam yokca guzı (Yıldızlar).
 Dona bürünmez, göze görünmez (Ses).
 Gerilen yüpe batlanar, köplenç öyde yatlanar (Salıncak) (Kılıç 1996: 95-98).

2.7. Sanavaçlar (Tekerlemeler)

Tekerlemeler Türkmenlerde *sanavaç* terimi ile adlandırılır. Tekerleme başlığı altında oyun tekerlemeleri, hayvanlar hakkında tekerlemeler, sayılar hakkında tekerlemeler, olmayan şeyler hakkında tekerlemeler, alay özelliği taşıyan tekerlemeler ve çeşitli tekerlemeler tematik alt

başlıklarını görebiliriz. Türkmen tekerlemeleri, mısra başı ve mısra sonu kafiye, aliterasyon ve seciler ile çeşitli çağrışım alanlarının birbirine bağlanması sonucunda ortaya çıkan belirli bir nazım düzenine sahip duygu, düşünce ve hayallerin tezat, mübalağa, şaşırtma, tuhaflik ve güldürmeye dayalı birtakım söz kalıpları içerisinde sıralandığı bir türdür (Duymaz 1998: 173, 175-176). Örneğin; Türkmensahra'da küçük çocuklara parmakların adlarını öğretmek için şu tekerleme ezberletilir:

Başan barmak baş getir
Süyem barmak süyt getir
Orta barmak ot getir
Ogul bibi ok atar
Gül bibicik gül atar

2.8. Yanıltmaçlar (Yanıltmacalar)

Yanıltmacalar okul çağına gelmemiş veya yeni okula başlayan çocukların dil gelişimini desteklemek, kelimeleri doğru telaffuz edebilmelerini sağlamak amacıyla yaratılmış bir sözlü edebiyat türüdür. Yanıltmacalar benzer seslere sahip ve telaffuzu zor kelimelerden oluşan bir ifadenin tekrarına dayalıdır. Gayradan gırık gılguyruk gelyâr, gırık gılguyruğun içinde gırık yıl gısır galan, gırmızı-gızıl gılguyruk gelyâr. Havanın savukluğu, savuk suvuñ yığısındadıgımızdandır. Şu yeri tokmaklamalı, tokmalasañ-da tokmaklamalı (Kılıç 1996: 118-119).

2.9. Şorta Sözcükler (Fıkralar)

Fıkralar Türkmenler tarafından *şorta söz* adıyla adlandırılır. Türkmensahra'da Nasreddin Hoca ve Aldar Köse şahsiyetlerine ait fıkralar yaygındır. Tüm Türkmenler arasında olduğu üzere şair Molla Kemine burada da fıkraları anlatılan bir şahsiyettir. Bu üç şahsiyet arasında geçen fıkraları görmek de mümkündür.

Molla Kemine hakkında Türkmenistan'daki yayınlardan aktarma şeklinde Murat Durdu Kadı tarafından *Kemine* adlı bir kitap yayınlanmıştır. Bu kitapta şairin şiirleri ve hakkında anlatılan fıkralar bir arada bulunmaktadır. Nasreddin Hoca hakkında Farsça birçok yayının bulunması nedeniyle Türkmenler tarafından yayım yapılmamıştır. Türkistan'da oldukça tanınan Aldar Köse ise Türkmensahra'da sadece yaşlılar tarafından bilinmekte olup hakkında herhangi bir yayın bulunmamaktadır.

2.10. Ya Ramazanlar

Ramazan ayında dolunayın ilk görüldüğü 14. gece, ramazan ayının yarısının geçtiğini, ikinci yarının başladığını müjdelemek için gece kapı kapı gezilerek şiirler söylenir ve çalınan kapının sahibinden para veya hediye alınır. *Ya Ramazan* 'yarı ramazan' anlamındadır. Bu şiirler özel bir ezgi ile söylenir. Şiir bittiğinde "Gelen yıla Huday yetirsin" denilerek vedalaşılır.

Ya Ramazanlar esasen dört mısralı şiirlerdir, ancak önceki dönemlere ait çok mısralı örnekleri de bulunur. Çocukların söyledikleri Ya Ramazanlar yedili veya sekizli hece ölçülü, dörtlük formunda olabilirler. Yetişkinler için olan bentler ise edebî şiirlere yakın on birli hece ölçüsü ile kurulu yapıdadırlar. Ya Ramazan dörtlüklerinde anlamı güçlendiren söz sanatlarının yerinde kullanıldığı görülmektedir (İlyasova 2004: 3):

Sarı çanak sarlaşar,
Sargan beriñ bayların!
Gurı çanak gurlaşar
Gurt beriñ bayların!

Ya Ramazan şiirleri tüm Türkmenler arasında yaygın olup yayıldıkları coğrafya itibariyle çok çeşitli şiirler ile karşılaşılabilir. İran Türkmenleri arasında söylenen Ya Ramazan şiirlerinden biri şu şekildedir (Kılıç 1996: 129):

Parz-ı ayın kıldı Hudayım barçamızga ruzanı,
Lâ mekan berdi sagadat, Fayzu rahmet bil anı,
Akıl-u dana gerek şükranalar kılğay munı,
Cennet-il Mâ' va dileseñ, tutabergin ruzanı, Allah...

Hak tagala berdi bizge nıgmati elvanını,
Canıñı fida eylâp, sarf eyle han-u manıñı,
Hoş acap mah-ı şerif remezan mıhmanıñı,
Cennet-il Mâ' va dileseñ, tutabergin ruzanı, Allah...

Hak tagala buyrıgıdır, barçamıza has-u aam,
Ruzanı bir gün iyasañ, altmış kişiğe ber tagam,
Ya iki ay müddetin üzmân, ruza tutgın, toba kılğın elmıdam,
Cennet-il Mâ' va dileseñ, tutabergin ruzanı, Allah...

Nükteli Ya Ramazan dörtlükleri de söylenmektedir. Bu tür dörtlükler söyleyen ve dinleyenleri eğlendirmekte, Ramazan ayının coşkusunu artırmaktadır (İlyasova 2004: 3):

Yeñgecan-a yeñge can
İki gözün teñge can
Az berseñ almarın
Sanacıma salmarın
Ya Muhammet immatına ya Remazan!
Az berenler ayyar
Köp berenler bayayar
Bermedikler gılsıradıñ
Köprüsinden tayyar
Ya Remazan!

2.11. Ertekiler (Masallar)

Ölçünlü Türkmen Türkçesinde *erteki* şeklinde ifade edilen masallara ilişkin Türkmen Sahra'da zengin bir terminoloji bulunmaktadır. Masal için İran'daki Yomutların Caferbay alt boyu *bay*, Akatabay alt boyu *hekat*, Kanyokmaz alt boyu *matal*; Göklenlerin Kayı alt boyu *sürçek*, Teke boyu *erteki* kelimelerini kullanmaktadırlar.

Türkmen Sahra'da 1984 yılında Murat Durdı Kadı tarafından *Ertekiler* adlı bir kitap yayınlanmıştır. Bu çalışma Türkmenistan sahasından bir aktarım niteliğindedir. Türkmen Türkçesi ve Farsça olarak yayınlanmış kitaplarda da dağınık şekilde masal derlemeleri bulunmaktadır. Ancak bu türe ait sistematik ve kapsamlı bir yayın mevcut değildir.

Türkmen Sahra Türkmenleri arasında en ünlü masallar *Ak Pamık* ve *Ecekecan*'dır. Özellikle *Ecekecan* Türkmen Sahra ve Balkan taraflarında çok yaygındır. Doğuda yaşayan Türkmenler 'abla' anlamına gelen *eceke* kelimesini kullanmamaktadırlar.

2.12. Dessenlar (Destanlar)

Türkmenler arasında yaygın olarak anlatılan "Köroğlu", "Şasenem-Garıp", "Hüyrlukga-Hemra", "Sayatlı Hemra", "Aslı Kerem", "Necep Oğlan" gibi irili ufaklı destan ve hikâyeler usta

bahşılar tarafından dile getirilerek halk arasında yayılmıştır (Agacânzade 1998: 21). Balkan Türkmenleri ve Yomutlar arasında yaygın olan bir diğer destan ise Aşık Çanglı Destanı'dır. Yomutların Sakavı alt boyuna mensup Yomutların tamamının hanı olan Övez Han'ın oğlunun aşk hikâyesinin anlatıldığı bu destan 90'lı yıllarda Nebetdağ'da yayımlanmıştır. Türkmensahra'nın en ünlü bahşılarında biri olan Nazarlı Mahcubî bu destanın Türkmensahra'daki anlatıcılarından biridir.

Sonuç

Türkmensahra'daki Türkmen Türkçesi konuşurları çoğunlukla iki dillidirler. Farsçanın resmî ve baskın dil konumunda bulunması sonucunda yayın faaliyetlerinin yürütüldüğü standart bir yazı dili de bulunmamaktadır. Sözlü edebiyat ürünleri yaş ortalaması yüksek kişilerce dile getirilirken zaman içerisinde kayda geçirilmedikleri için unutulmaktadırlar. Oğuz sözlü edebiyatı sahası içerisinde yer alan Türkiye, Türkmenistan ve Azerbaycan sahalarında bilimsel derleme faaliyetleri ve yayınlar yapılmıştır. Buna karşın Türkmensahra Türklerinin sözlü edebiyatlarına ilişkin araştırma ve yayınlar oldukça sınırlı sayıdadır. Türkmensahra'da kendi imkânlarıyla yayın faaliyetleri yürüten araştırmacılar sözlü edebiyat ürünlerine yayınları arasında yer vermektedirler; ancak bu malzemelerin çoğu sözlü derleme metoduna dayalı olmaktan çok basılı eserlerde yer alan bilgilerin aktarımı şeklindedir.

Oğuz sahası içinde farklı adlar ile anılmalarına karşın ortak etnik, tarihi, kültürel mirasın taşıyıcısı türler ortaktır. Zaman içerisinde Oğuzların yayıldıkları geniş saha içerisinde boyların yeni etkileşim alanları içerisinde zenginleşen gelenek ve göreneklerinin dil ve edebiyatlarına yansımaları ve farklı varyantların oluşması olağandır. Türkmensahra'daki sözlü edebiyat ürünleri bu sahada standart bir yazı dilinin halen bulunmaması dolayısıyla dilden dile dolaşarak halkın yaşam süzgecinden geçip sonraki nesillere aktarılmış ve yeni muhtevanın yaratılmasına zemin hazırlamıştır. Türkmensahra'da yaşayan Yomut, Göklen, Nohur başta olmak üzere farklı boy ve alt boyların sözlü edebiyatın türlerine ilişkin kendi ağız özelliklerine ait adlandırmalar halen varlığını sürdürmektedir. Dolayısıyla sözlü edebiyatın halen canlılığını koruduğu bu saha Oğuz sözlü edebiyatı içerisinde özel bir yere sahiptir. Bu sahadan derlenen malzemelerle tüm Oğuz sözlü edebiyatını kapsayan karşılaştırmalı halk edebiyatı çalışmaları yapılması kültür tarihimizi aydınlatacak önemli veriler elde edilmesinin sağlanması açısından önemlidir.

KAYNAKÇA

- Agacânzade, P. (1998). "İran'da Yaşayan Türkmenlerin Halk Edebiyatı", *Türk Dünyası*, S. 5, S.190-203.
- Akatabay, A. (Ferehmend). *Bir Düziim Gövher*, Elyazması.
- Azmun, Y. (1966). "Türkmen Halk Edebiyatı Hakkında", *Reşit Rahmeti Arat İçin*, Ankara: Türk Kültürü Araştırması Enstitüsü Yayınları, s.32-83.
- Doerfer, G. ve Wolfram H. (1998). "Turkmenische Materialien", *Materialia Turcica*, Band 19.
- Duymaz, A. (1998). "Türkmen Tekerlemelerinin (Sanavaçlarının) Şekil ve Tür Özellikleri Üzerine", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı 5 / Bahar.
- Efendiyev, P. (1992). *Azerbaycan Şifahi Halg Edebiyatı*, Bakı: Maarif Neşriyatı.
- Elçin, Ş. (1985) *Folklor ve Halk Edebiyatının Milli Birliğin Oluşumundaki Rolü*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Erdem, M. (1997). Türkmen Bağıklık Geleneği, *Türkoloji Dergisi*, Ankara, s.275-285.

-
- Hogg A. M. ve Vaughan G. M. (2007) *Sosyal Psikoloji*, (Çev. İ. Yıldız ve A. Gelmez), Ankara: Ütopya Yayınevi.
- Kadı, M. D.(Haz.) (1973). *Kemine*, Günbed: Kabus Yayınevi.
- Kadı, M. D. (1980). *Atalar Sözi*, Günbed: Kabus Yayınevi.
- Kadı, M. D. (2002). *Türkmen Folkloru (Aydımlar, Lele, Hüvdü)*, C. I, Gorgan: Feragi Ofset.
- Kadı, M. D. (2003). *Türkmen Folkloru (Hüvdü, Lele, Toy Aydımları, Atalar Nakli)*, C. II, Gorgan: Feragi Ofset.
- Kılıç, M. (1996). *Türkçe Açıklamalı Türkmen Atasözleri / Türkmen Folkloru*, Bursa: Özsan Matbaacılık.
- Pakka, N. M. (1999). *Söycek Bolsay*, Gurgan: Ferhengî Yayınevi.
- Nisarî, A. D. (2013). *Aydımlar Hazınası*, Cilt I-II, Günbed: İlerman Yayınevi.
- Sabiti, A. (2012). *Elleşdirme*, Gurgan: Mahtumkulı Firâgî Yayınevi.
- Şadmehr, A. G. (1998). *Nagmeha-yı Zenân-ı Torkmen*, İntişârât-ı Hacı Telâ'î.
- Ong, W. J. (2007). *Sözlü ve Yazılı Kültür*, İstanbul: Metis Yayınları.
- İlyasova, K. (2004). "Türkmen Halk Dörediciliğinde 'Ya Remazan' Goşgıları", *Türkmen Dili*, No.45 (247).